

Demény Péter

A végtelen partján

József Attila *Nagyon fáj* és Szilágyi Domokos *Tétován* című versének összehasonlító elemzése

József Attila és Szilágyi Domokos verseinek összehasonlítása nem pusztán szeszély. Aki ismeri Szilágyi költészetét, tudja, hogy gyakran, szeretettel hivatkozik elődjére. S nem csupán verseiben, hanem más műfajú írásaiban is: a legvilágosabb, legkifejtettebb utalás a *Kortársunk*, *Arany János* című kismonográfiája végén található. Az *(Ime, hát megleltem hazámat)* utolsó szakaszát idézi („Szép a tavasz és szép a nyár is, / de szép az ősz s legszebb a tél / annak, ki tűzhelyet, családot / már végképp másoknak remél”), s azt az állítását támasztja alá vele, mely szerint, ha a költő éli a költészetet, a legegyszerűbb fogalmazás a legtöményebb művészetet közvetíti”.¹ A *Test a testtel* mottója pedig (a vers az 1971-es *Fagyöngyben* jelent meg) éppenséggel a *Nagyon fáj* harmadik, illetve negyedik szakasza.

Akkor miért mégis a *Tétován*-t választottam? Először is azért, mert a *Test a testtel* játékosabban, humorosabban fejezi ki azt, amit a későbbi mű rezignáltan, súlyosabban – a *Tétován* szerintem közelebb áll a *Nagyon fáj*-hoz. Aztán meg azért is, mert az általam a továbbiakban elemzendő költeményről még olyan gyakorlott elemzők is hajlamosak elfeledkezni, mint Cs. Gyimesi Éva, aki „monografikus esszéjében” meg sem említi. Nem szemrehányásképpen mondom, inkább annak jelzésére, mennyire különbözőképpen olvassuk a talán legérdekesebb erdélyi költő opusait.

Szólnak az összehasonlítás mellett más érvek is. Mindkét költő (különböző módokon, de) kevésnek érezte a szeretetet (nyilván ez is közrejátszott abban, hogy mindketten önkezükkel vetettek véget életüknek). Éppen ezért mindketten sokat gyötörték magukat a szeretetet érintő kérdésekkel: József Attila azzal, miért is nem szereti őt senki, Szilágyi Domokos viszont azzal, miért érzi egyedül magát, annak ellenére, hogy hű társ van mellette. Ezekről a kérdésekről szól a *Nagyon fáj*, illetve a *Tétován*. Ráadásul mindkét vers szerzője utolsó éveiben született: József Attila költeménye 1936-os kötetének címadó verse, a Szilágyi Domokosé pedig a posztumusz kötetben, az 1978-as *Tengerparti lakodalomban* látott napvilágot, tehát mindketten „a halál árnyékában” írták soraikat.

A *Nagyon fáj* is, a *Tétován* is rendkívül szigorú formában íródott. Az előbbi háromsoros szakaszokból áll. A sorok közül az első rövid (4 szótag), a másik kettő hosszú (8, illetve 9 szótag). A szakaszok első két sora egymással, míg utolsó sora a következő szakasz utolsó sorával rímel, így: *aab, ccb, dde, ffe*. Szilágyi Domokos versének szakaszai négy sorosak: a páratlanok 8, a párosak 9 szótagúak. Minden szakasz után egy „repülő sor” következik, mely szintén 9 szótag, és amely a páros sorokkal rímel. A rímképlet tehát: *abab // b, dede // e*. Ahogy József Attilánál két szakasz képez egy szinte megbonthatatlanul zárt szerkezeti egységet, úgy Szilágyi Domokosnál öt sor. A forma zártsága arra utal, hogy mindkét költő világnézete modernnek nevezhető: mindketten hisznek a „nagy elbeszélésben”, abban, hogy a forma és a tartalom zárt és áttekinthető, s hogy minden fájdalom ellenére érdemes megküzdeni ezért a zártságért. A továbbiakban szó lesz a *Nagyon fáj* „felbomlásáról”, a címadó szókapcsolat rögeszmés ismétlődéséről, a gyűlöletként megnyilvánuló végletes szerelem áradásáról, de ezt a „felbomlást” tényleg idézőjelbe kell tennünk, hiszen maguk a szakaszok végig megőrzik szabályos képletüket, egyetlen sor sem hosszabbodik vagy rövidül meg. Szilágyi Domokos ugyan jócskán a *Tétován* születése előtt, 1969-ben búcsút mondott a trópusoknak, de a versben (nyilván tudatosan) nagyon is elfelejtkezik minden ilyen irányú felismeréséről, s ismét úgy ír, mintha hinne, hinni akarna az örökre lezárt műalkotásban.

A versek úgy indulnak, mint valami axióma, mint valami megfellebbezhetetlen igazság közlései, s ez az igazság mindenkire egyaránt vonatkozik. „Kívül-belől / leselkedő halál elől / (mint lukba megriadt egérke), / amíg hevülsz, / az asszonyhoz úgy menekülsz, / hogy óvjon karja, öle, térde”. Nyilvánvaló, hogy a második személy nem egy valakit céloz: mindenkire utal. És: „Komisz a férfi egymaga, / rakoncátlan és tehetetlen. / A nappal rág, az éjszaka / álmatlan, rágós, ehetetlen. // Nem lehet egy, csupán ha *ketten*”. Itt aztán fölösleges minden magyarázat: nehéz olyan mondatokat találni, melyek ezeknél jobban hisznek abban, hogy amit közölnek, az maga az egyetemes igazság.

Szilágyi Domokos mindvégig ebben a tárgyilagos és általános érvényű hangfekvésben marad, egyetlen pillanatra sem válik indulatosabbá, s állításai axiomatikus jellegét a rendkívül rövid mondatok is erősítik: a leghosszabbak sem terjednek két sornál tovább. Mint fentebb említettem, a *Nagyon fáj* a tizenhetedik szakasztól a huszonhatodikig (ezt a tíz strófából összeálló részt Tverdota György a vers harmadik szerkezeti egységének nevezi tanulmányában) ismétli a címadó szintagmát, illetve kétszer e szókapcsolattal rokon hangok jelennek meg: József Attila szerencsétlen szerelme gyűlöletbe csap át, s ezt a vers olyan pontosan jelzi, akár valami lelki hőmérő. Idézem Tverdótát, aki szerint a másik három részben a vers kétszakaszos atomokból épül: „A két strófából összenőtt ízület felbomlik. Mindegyiknek van egy sajátos, a többiétől különböző megszólítottja és mindegyik sajátos, a többiétől nagyon éles körvonalakkal elhatárolható szerencsétlenséget villant föl. Az első szakasz a kisfiúk megvakulását, a második a jámbor emberek megrugdosását és letaposását, a harmadik az ebek járművel való elgázolását, a negyedik a nők elvetélését jelzi, és így tovább”.² A vers hideglegelősen gyűlölködővé válik, és egyúttal megszűnik általános érvényű lenni: ezekben a pokoli kívánalmakban nem osztozunk a költővel, még ha értjük is (vagy legalábbis igyekszünk megérteni) a fájdalmát.

A versek közötti különbség a szerzők magánélete közötti különbségből is fakadhat. Ismét Tverdótát idézem: „A költő második pszichoanalitikus kezelése már jó ideje (1934 ősze óta) tartott, amikor az első Gyömrői Editnek írott, a *Szép Szóban* a *Egy pszichoanalitikus nőhöz*, kötetben *Gyermekké tettél* címet viselő, még bizakodással teli verse, 1936 tavaszán megjelent. Az ugyanezen a tavaszon kelt *Szabad-ötletek jegyzéke* azonban világosan mutatja a költő érzéseinek ambivalens jellegét: vonzódását az érzéki-szép fiatal asszonyhoz, a visszautasítás miatti frusztrációt és az ebből fakadó ellenséges indulatokat. Az 1936. őszi versekben aztán ez az ambivalencia és ennek részeként az ellenséges indulat eluralkodik, sőt helyenként ijesztő méreteket ölt. A költő és analitikusnője, illetve annak vőlegénye között botrányos jelenetek zajlanak le, ami év végére a kettejük közötti kapcsolat megszakításához vezet. A *Nagyon fáj* a kapcsolatnak ebben a kései, megszakadás előtti periódusában született”.³ Nyilvánvaló tehát, hogy József Attila életének egyik mélypontján írta a költeményt, ráadásul egy olyan pillanatban, amikor, ahogy mondani szokás, az egész világra haragudott – elsősorban persze Gyömrői Editre.

Szilágyi Domokosnak nincs miért gyűlölködni. Az ilyen külső minősítésekben mindig rejlik bizonyos kockázat (hiszen csak a viszonyban levők tudhatják pontosan, mi történik), mégis azt kell mondanunk, harmonikus kapcsolatban él egy asszonnal, akit szeret

és aki viszontszereti őt. A költő *per definitionem* küszködik magával, de szerelmének semmit nem lobbanthat a szemére. A *Tétován* talán ezért tudja végig megőrizni rezignált, személytelen, tárgyilagos hangját. Az egyetlen egyes szám első személyben induló sor áldja a társat: „Én asszonyom, Tetőled ötlött // az élet. Átadod. Öröklöd”. Itt kerül be a versbe az az asszony, akihez a költőnek személyes köze van.

Az élethelyzetek különbsége következtében a versek „mondanivalója” is nagyon különbözik egymástól. József Attila azt kiáltja, hogy elhagyták, s e tény szörnyű következményekkel jár: „Azt tagadta meg, amit ér. / Elvonta pusztá kénye végett // kívül-belől / menekülő élő elől / a legutolsó menedéket”. A szakítás révén tehát (vagy azáltal, amit a költő akként él meg) a nő és a férfi egyénisége egyaránt csorbult, bár a kapcsolat vége a férfit érinti súlyosabban.

Szilágyi Domokos viszont azt mondja: „Ő szül. Sirat. Te tétován / áttámolyogsz a nagy időkön. / Kedved hol kövér, hol sovány. / Az idő nem pénz – az idő: könny. // Könny a szem alatti redőkön”. Végül is arról van szó, hogy a férfi nem erre a világra való, csak „áttámolyog” az életen, s társa minden igyekezete ellenére sem tudja megmenteni: „Csak ő, az asszony / tudja, honnan jössz, merre tartsz. / Ő kérlelget halált: halasszon. // De hasztalan. Tudja az asszony”. Az asszony „csupán” egy általánosságban vett életet tart meg – a férfit nem tudja megtartani, mert az úgysem él, csak támolyog. Valami súlyos és hűvös egyedüllét érzése hallik ki a versből, olyan magányé, mint amilyen a *Bartók Amerikában* egyik passzusában fogalmazódik meg: „Aki alkot, visszafele nem tud lépni – / s ha már kinőtt minden ruhát, / meztelenül borzong a végtelen partján, / míg fölzárkózik mögé a világ”. A sorokat értelmezhetjük úgy is, mint amelyekben a költő magáról beszél, a saját esetéből kiindulva érzi át Bartók helyzetét, s később a maga tapasztalatát emeli általánossá, mikor a férfi alapvető *idegenségét* és *tétovását* az asszony ösztönös *otthonosságával* és *biztonságával* állítja szembe.

„Nem a szabad, a teljességgel érdek nélküli emberi kapcsolatok hajtóerejeként fogja föl [a szeretetet], hanem csupán a magányt, a félelmet, a folytonos diszharmóniát ideig-óráig oldani képes, nagyon is *viszonylagos* öröm forrásaként. Inkább a szükségből kovácsolt erény egyik formájának tekinti (...), amely enyhíti ugyan a tragikus létezés személyre szabott rabságát, de megszüntetni képtelen” – írja Cs. Gyimesi Éva az életmű egy korábbi szakaszáról, de a megállapítás a *Tétovánra* is érvényes.⁴ Mint ahogy az irodalomtörténész másik mondata is: „A «határokon» túl, úgy tűnik, nem talál – racionálisan nem is fogadhat el – egy arkhimédészi pontot, azokon innen pedig az egyetlen, a megtartó, a személyesen is életben tartó érték az emberi érték és összetartozás. A nagy horderejű egyetemes sorskérdések, az antinómiák feszültsége most csitulni kezd, s (...) ez az emberi érték a fókusz: az égést enyhítő bensőséges párkapcsolat s a vele járó *viszonylagos* harmónia és derű”.⁵ Mindkét esetben én emeltem ki a ‘viszonylagos’ szót, de nem véletlen, hogy Cs. Gyimesi Éva kétszer is megismétli, egymástól tízoldalnyi távolságra. A „bensőséges párkapcsolat” enyhítheti, de meg nem szüntetheti az égést – tehát a gyötrődést, a magányt, a feszültséget. Pedig Szilágyi igazán reménykedett, ameddig tehetette: szintén az *Álom és értelem* szerzője idézi a *Pogány zsoldárok* egyes sorait ennek bizonyítására. „Vagy, vagyok, vagyunk a szentség / külön-külön nincsen mentség, / mindig kettős a mindenség” (10.). A *Tétován* első szerkezeti egysége (melyet az első szakasz és a hozzá tartozó „repülő sor” alkot) így zárul: „Nem lehet egy, csupán ha *ketten*”. Míg a *Pogány zsoldárok* (már csak műfaji szempontból is) a remény verseinek tekinthetjük, addig a posztumusz kötetben megjelent költemény a rezignáció, a belenyugvás hangján szól. „Kételyeimben kérhetetlen ingass, / bújj hozzám – ringassalak, ringass” – a 9. pogány zsoldár könyörgése nem talált meghallgatásra. És nem azért, mert aki ringatott, nem jól ringatott – érzéketlenség, tapintatlanság, durva sértés lenne ilyesmit állítani. Hanem azért, mert nincs az a társ, aki ringatásával örökre megszüntethetné a kételyeket. „Adj egy csöpp nyugalmat annak, aki / nyugtalanságra született” – kéri Szilágyi a kedvest az 1965-ös *Szerelmek táncában* megjelent *Kis szerelmes himnuszok* II. darabjában, ám a *Tétován* letargikus axiómáiból az derül ki, a nyugalom nem volt, mert *nem lehetett* elég.

Ezek után talán megkockáztathatjuk a kérdést: vajon melyik vers pesszimistább, melyik állít súlyosabb igazságokat? Nem könnyű egyedül maradni (főleg, ha az ember egyik szerelmét a másik után veszíti el, egyik kapcsolata sem bizonyul életképesnek, mint József Attila esetében – igaz, nála az is érzékelhető, amit leginkább talán a *szeretet kapkodásának* nevezhetnénk), de azt az érzést sem könnyű megfogalmazni, hogy *eleve egyedül vagyunk*. Persze, Szilágyi Domokos sem ezzel a kijelentéssel kezdte pályáját, de *ha a két verset nézzük*, akkor a *Tétován* világképe radikálisabb.

Érdekes, hogy milyen következtetés adódik, ha a költeményeket a két életmű összefüggésében elemezzük. Azt már vázoltam, miképpen jut el Szilágyi Domokos a *Tétovánban* olvasható higgadt, belenyugvó állításokig. Később, alig valamivel halála előtt még tovább lép: a *Megvert az Isten* című, 1976. augusztusi kézírattörődékének első szakasza így hangzik: „Megvert az Isten / étellel. / Meg a szerelem: / élnem kell. / Meg a halál is: / félnem kell. / Megvert az Isten / étellel”. A harmadik-negyedik sorban található kijelentést úgy értelmezhetjük: „sajnos, élnem kell, mert szeretek valakit, s mert engem is szeretnek”. Ezt az értelmezést a folytatás sem cáfolja meg, hiszen a második szakasz utolsó állítása: „Meg[vert] a szerelem / egymással”. Az ötödik-hatodik szakaszban aztán kiderül, Szilágyit a szeretet sem tarthatja vissza tettének végrehajtásától: „Lettem, hogy legyek / végtére / ország-világnak / cégére; / ki tudja, ilyen / cég ér-e / bármit is – járjunk / végére. // Föld alatt dől el, / nem másutt, / föld felett, füstben – / nincs más út, / akadjon az, ki / megértse, / ne higgye, hogy csak / azértse”. Nehéz feladat ez az ittmaradó számára...

József Attila „lírai grafikonja” is hasonlít a költő életrajzához. Az 1934-es *Eszmélet* 10. szakaszában olyan bölcs rezignációval foglalja össze mindazt, amit a szeretetről gondol, hogy azt hisszük, többé nem érheti meglepetés: „Az meglelt ember, akinek / szívében nincs se anyja, apja, / ki tudja, hogy az életet / halálra ráadásul kapja, / s mint talált tárgyat visszaadja / bármikor – ezért őri meg, / ki nem istene és nem papja / se magának, sem senkinek”. Csodálatos József Attila-mondat! Mint az is, ami a 6. részben áll: „Rab vagy, amíg a szíved lázad – / úgy szabadulsz, ha kényedül / nem raksz magadnak olyan házat, / melybe háziúr települ”. A szívnek üresnek kell lennie, mert akkor nem fájhat. De persze a bölcsességek nem menthetik meg a költőt, még csak nem is segítenek. Akár üres a szíve, akár nem, egyedül kell borzongania a végtelen partján, s eljőhet a pillanat, amikor már nem várhatja meg, hogy fölzárkózzon mögé a világ.

Derrida szupplementaritás-fogalma bemutatása közben Bókay Antal éppen József Attilára hivatkozik, „aki például 1936 tavaszán Gyömrői Editben vélte megtalálni az igazit. Verseiből azonban nyilvánvaló, hogy Gyömrői csak helyettesíthette, kiegészítette az igazabbat, a mamát. De ha lehetséges lett volna a tényleges mama megjelenése, akkor kiderült volna, hogy ő is helyettesít, kiegészít valamit, valami abszolút, teljes szeretetet”.⁶ A helyzet mély igazságot fejez ki, azt nevezetesen, hogy mindig csak keressük az igazit, de soha nem találjuk, *mert nem találhatjuk meg*. József Attila azt tapasztalta meg, hogy senki nem hajlandó huzamosabb időt tölteni vele; Szilágyi Domokos ezzel szemben azt, hogy aki hajlandó erre, az sem helyettesítheti (*mert nem is helyettesítheti*) az abszolút szeretetet, amely minden kételyétől, minden feszültségétől megszabadítaná, s teljes nyugalmat biztosítana. Az egyik költő ezért, a másik azért választotta a halált, de sorsuk ugyanazt közvetíti félelmetes pontossággal és egyértelműséggel: aki kételyekkel született, az minden körülmények között egyedül van, és az utolsó pillanatig egyedül marad.

1 Szilágyi Domokos: *Kortársunk, Arany János.* = Uő.: *Élnem adjatok.* Vers, próza, esszé (1956–1976). Kriterion, Bukarest, 1990, 397.

2 Tverdota György: *Nagyon fáj.* Itk, 1998/5–6.

3 Uo.

4 Cs. Gyimesi Éva: *Álom és értelem.* Szilágyi Domokos lírai létértelmezése. Kriterion, Bukarest, 1990, 108.

5 l. m. 117.

6 Bókay Antal: *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban.* Osiris, Budapest, 359.